

Tamara Nikolić¹
Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Srbija

Vreme za sebe? – Usklađivanje onlajn studiranja i slobodnog vremena²

Apstrakt: U radu je prikazan deo istraživanja koji je rađen sa studentima andragogije Filozofskog fakulteta u Beogradu, koji se ticao njihovog odnosa prema onlajn studiranju. Ovde je prikazan samo jedan aspekt tog odnosa, onaj koji se odnosi na usklađivanje studiranja i njihovog slobodnog vremena. U uslovima iznenadnog prelaska na onlajn nastavu, studenti su se suočili sa potrebom redefinisanja tog odnosa i našli se u situaciji da iznova kreiraju svoje vreme, i ono posvećeno studiranju i učenju, i svoje slobodno vreme. Analiza njihovih iskaza otkriva nekoliko značajnih momenata u doživljavanju slobodnog vremena tokom vanredne situacije izazvane pandemijom virusa Sars-Cov-2, u odnosu na iskustvo studiranja onlajn putem. Pre svega, onlajn studiranje se doživljava kao obaveza koja zahteva organizaciju obaveznog i slobodnog vremena. Pritom, svako je lično odgovoran za upravljanje vremenom. Slobodno vreme dolazi nakon učenja i izvršavanja obaveza, dok u organizaciji vremena najveću poteškoću predstavlja gubitak okvira, koji u ovom slučaju predstavlja prelazak na onlajn nastavu.

Gljučne reči: nastava na daljinu, onlajn studiranje, slobodno vreme, situacija krize (pandemija kovida 19), visokoškolsko obrazovanje

Uvod

Tokom 2020. godine škole i univerziteti prešli su skoro preko noći na onlajn obrazovanje i učenje. Izvođenje nastave onlajn omogućilo je da se održi kontinuitet u formalnom obrazovanju. U tom smislu, onlajn obrazovanje, kao vid obrazovanja na daljinu, predstavlja značajno dostignuće s kraja 20. veka. Za to kratko vreme ono je značajno napredovalo, i u smislu tehnologije koja ga podržava, i u smislu obrazovne teorije na polju digitalnog učenja. Nesumnjivo je da je sve to

¹ Dr Tamara Nikolić je docentkinja na Odeljenju za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu (tamara.nikolic@f.bg.ac.rs).

² Rad je nastao u okviru naučnoistraživačkog projekta *Čovek i društvo u vreme krize*, koji finansira Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.

omogućilo da pomenuti transfer bude gotovo trenutatan. Na prvi pogled deluje da, dok je internet stabilan i dok se ne desi neki veći pad (što je možda potencijalna nova kriza), čak i u suočavanju sa najvećim krizama, budućnost obrazovanja je sigurna i kontinuitet obezbeđen. To ne znači da ono protiče bez teškoća i da ne zahteva veliko prilagođavanje svih učesnika, i nastavnika i studenata. U tom smislu, činilo se da je značajno ispitati kako su studenti doživeli nagli prelazak na studiranje onlajn te, još konkretnije, na koji način se onlajn studiranje uklopilo u njihov život i u novonastalu situaciju.

Od proglašenja vanredne situacije usled pandemije kovida 19 u Srbiji, pa sve do kraja semestra, celokupna nastava se odvijala onlajn. Da je reč o velikoj promeni, govori i sledeći iskaz jedne od učesnica istraživanja: „*Percepcija svakodnevice je bila potpuno izmenjena, navike su morale biti promenjene i trebalo je relativno brzo adaptirati se na mnogo šta novo.*” Situaciju čini specifičnom činjenica da se slobodno vreme i obrazovanje sada odvijaju mahom u istom prostoru (Koruga & Nikolić, 2020). Zbog toga se između njih brišu granice, dolazi do preklapanja, pa i sukobljavanja. Sukob se naročito ogleda u neadekvatnom odnosu prema rekreativnim aktivnostima, koje su potrebne sa aspekta obnove energije za novo učenje. Od početka pandemije, sve rekreativne aktivnosti koje podrazumevaju veća okupljanja i boravak u zatvorenim prostorima značajno su redukovane. To je znatno suzilo izbor rekreativnih aktivnosti, pa se tako i radni zadaci, kao i slobodno vreme, većim delom odvijaju ispred monitora ili ekrana mobilnih telefona, dok se fizička rekreacija mahom zanemaruje. Uslovljenost ostankom kod kuće utiče na to da i samo slobodno vreme postane *onlajn dokolica* (Gallistl & Nimrod, 2019) ili *e-dokolica* (Nimrod & Adoni, 2012).

Socijalna izolacija tokom pandemije virusa korona čini aktuelnom potrebu istraživanja novih mogućnosti koje pruža internet i otkrivanjem onlajn aktivnosti na mreži putem kojih mogu zadovoljiti sada sputane navike i želje (Chen, 2020). Istovremeno, restrikcije u učešću u rekreativnim aktivnostima i aktivnostima slobodnog vremena uopšte izazvale su ozbiljne posledice po psihološko blagostanje pojedinca, koje se mogu ogledati u dugotrajnom stresu, frustraciji, depresiji i konfliktima sa ukućanima (Kim, Cho, & Park, 2020). Kako za opštu populaciju, tako to važi i studente. Štaviše, „ozbiljna ograničenja njihovih redovnih aktivnosti u slobodnom vremenu, koje su imale snažnu socijalnu dimenziju, čine studente posebno osetljivim na negativan uticaj pandemije”³ (Marques & Giolo, 2020, p. 346). Dinamika slobodnog vremena i studiranja čini i jedan i drugi aspekt izvorom poteškoća. O ozbiljnosti situacije govori i sledeći iskaz jednog studenta: „*Novi način života mi je potpuno poremetio način na koji funkcionišem, tako da mi*

³ “The severe limitations to their regular leisure activities, which had a strong social dimension, make students especially sensitive to the negative impact of the pandemic” (Marques & Giolo, 2020, p. 346).

je bilo jako teško da se motivišem za učenje.” O tome da je onlajn studiranje samo po sebi zahtevno govore usmena svedočenja studenata andragogije svih generacija, a to potvrđuju i istraživanja (Marques & Giolo, 2020), u kojima se objašnjava da studenti mnogo više vremena provode u učenju nego pre krize. „Čini se kao da se balans između studiranja, rada i slobodnog vremena, mnogo više pomerio ka elementu ‘studiranja’ ovog sistema balansiranja rad – slobodno vreme. Studenti su osećali da provode mnogo više vremena učeći, što je naizgled rezultiralo subjektivnim iskustvom povećane nelagodnosti, pa čak i besmislenosti koja je proživljavala njihov svakodnevni život”⁴ (Marques & Giolo, p. 346). Zato se čini važnim da proučavanje prelaska na onlajn nastavu obuhvati i aspekt slobodnog vremena.

Istraživanjem je obuhvaćeno deset studenata Filozofskog fakulteta u Beogradu, studijske grupe – andragogija. Rađeno je krajem prolećnog semestra, u maju 2020. U nastavku će biti prikazani odgovori studenata i studentkinja na jedan segment upitnika, to jest na pitanje – Kako ste uklopili obrazovanje i slobodno vreme? To pitanje je pratilo još jedno, kao eksplikacija – Kako se onlajn studiranje uklopilo u novi kontekst života u izmenjenim uslovima? Njihovi odgovori, obrađeni kvalitativnom analizom, ukazuju na nekoliko značajnih diskurzivnih momenata koji govore o odnosu slobodnog vremena i onlajn obrazovanja.

1. Organizacija vremena je stvar svakog pojedinca i usklađivanje slobodnog vremena i onlajn studiranja je individualna odgovornost.

Prelazak na onlajn studiranje i obrazovanje na daljinu uticao je na promenu slike vremena i na promenu odnosa studenata prema vremenu. Vanredna situacija prvenstveno utiče na samu percepciju vremena, ali i percepciju sebe kao nekoga ko upravlja svojim vremenom. To se vidi iz sledećeg opisa iskustva: „*Lično imam trenutno slabu motivaciju za učenje, deluje mi kao da imam i previše slobodnog vremena i da bi baš zato sad trebalo da se posvetim sebi i da bolje organizujem svoje vreme.*” Iskaz ove studentkinje ukazuje na to da se sada vreme percipira prvenstveno kao slobodno, ali to istovremeno predstavlja i svojevrsnu obavezu – onu koja se tiče njegovog efektivnog korišćenja.

Kao jedna od najčešće navođenih prednosti onlajn obrazovanja, naročito odraslih, navodi se ušteda vremena. Upravo zato se onlajn obrazovanje često pre-

⁴ “The balance between studying, working and leisure seemed to have shifted much more towards the ‘study’ element of this work–life balance system. Students felt they were spending much more time studying, which had seemingly resulted in a subjective experience of increased uneasiness and even meaninglessness that pervaded their daily lives” (Marques & Giolo, 2020, p. 346).

poručuje i izvodi kao jedan od vidova obrazovanja odraslih. Odrasla osoba tako može da bira kada i gde uči, usklađujući svoje ostale obaveze sa obrazovanjem. Ipak, stvari nisu tako jednostavne. Fleksibilnost obrazovanja deluje kao značajna prednost, ali ne treba zanemariti ni činjenicu da se onlajn obrazovanje upravo zbog te svoje osobine najčešće pripisuje slobodnom vremenu odraslog učenika, upravo pod pomenutim izgovorom uštede vremena. To oslikava neoliberalni koncept koji danas preovladava u obrazovanju odraslih, pri čemu je učenje individualna odgovornost i svako je dužan da vodi računa o sopstvenom napretku i razvoju. To najbolje ilustruje opis jednog od studenata, koji kaže: „Što se odnosa obrazovanja i slobodnog vremena tiče, uvek sam težio nekom isplaniranom balansu – do tančina bih isplanirao satnice svojih aktivnosti, kako ‘obaveznih’, tako i slobodnih. Nekada bih imao više uspeha u poštovanju svog plana, nekada manje. Nekada bih bio fleksibilniji, nekada manje. Ovakav model sam primenjivao i sada, ponovo sa oscilacijama, pri čemu bih sada te oscilacije sebi donekle opravdavao kao sasvim razumljive usled borbe sa novom situacijom i ne bih sebe kritikovao previše ni zbog čega.”

Neoliberalna postavka stvari je takva da učenje predstavlja individualni poduhvat (Bulajić, Nikolić, & Veira, 2020). Kao takav, zahteva preduzetnički nastrojenog pojedinca i osobu koja je voljna da se kontinuirano usavršava u veštinama koje vode ka izvrsnosti. Smatra se, naime, da brzo i efektivno prilagođanje promenljivoj svetu obezbeđuje egzistencijalnu prednost i da je celoživotno učenje sredstvo kojim sebe održavamo u takmičarskoj areni savremenog života. Shodno tome, u neoliberalnom diskursu, obrazovanje ispunjava potrebe za proizvodnjom ovih visokoindividualizovanih i odgovornih subjekata koji im omogućavaju da postanu „preduzetnici svih dimenzija svog života” (Brown, 2003, p. 38, citirano u Davies & Bansel, 2007; Bulajić, Nikolić, & Veira, 2020). Koncept celoživotnog učenja je tako postao veza između ekonomije i obrazovanja (naročito, obrazovanja odraslih), gde se tradicionalno polje obrazovanja povezuje sa političkim i ekonomskim interesom za obukom (i mladih i odraslih) za globalnu ekonomiju. Kako ističe Fleming (2010), kao da smo prihvatili uverenje da se ekonomija neće razvijati ukoliko svi ne učimo i to – celog života.

Tako smo svi, manje ili više, postali preduzetnici sopstvenih života te smo samim tim predmet konstantnog samopreispitivanja i samoprocene. Neuspeh neretko proizvodi osećanje stida ili krivice, dok uspeh vodi održanju slike o ličnoj produktivnosti. Na to u ovom istraživanju ukazuje i način na koji učesnici govore o sebi, opisujući i doživljavajući sebe često kao neuspešne, pa čak i sa izvesnom dozom samoprekora. Tako ovaj student nastavlja: „Svakako, ne bih dozvolio (i nisam) da to pređe granicu i da me ta ‘opravdana’ učmalost obuzme i da budem potpuno nedisciplinovan i besposlen.” Spolja nametnuta ideja o produktivnosti očigledno se ne napušta ni u vanrednim situacijama u zemlji i svetu, iako sam

ispitanik tu „neadekvatnost” sebi donekle oprašta. Isti odnos pokazuju i oni koje sebe vide kao uspešne organizatore, što nam otkriva iskaz jedne studentkinje: „*Mislím da se uz dobru organizaciju i izvršenje obaveza na vreme može dobro iskoristiti slobodno vreme koje donosi ovakav oblik nastave. Iako ga nisam iskoristila onako kako sam zamislila na početku, nisam u potpunosti nezadovoljna. Uspela sam da treniram, pročitam knjige, posvetim se sebi što ne bih sve uspela da se nastava realizovala na klasičan način.*” Osim toga, ovaj iskaz istovremeno govori i o tome da se slobodnom vremenu pristupa na sličan način kao prema obrazovanju i učenju. U neoliberalnom diskursu, slobodno vreme i obrazovanje kao da dele istu sudbinu – i jedno i drugo su podređeni radu i poprimaju karakteristike koje se primarno pripisuju radu (Edwards & Usher, 1997). To znači da od sebe očekujemo da i u slobodnom vremenu budemo organizovani, vođeni planovima i ciljevima, a pre svega neupitno produktivni.

2. Onlajn studiranje se tretira kao obaveza i odvojeno je od slobodnog vremena, koje je u funkciji obaveznog.

U već pomenutom istraživanju (Marques & Giolo, 2020) istaknuto je da iskustva studenata govore o tome da slobodno vreme u njihovim životima doživljava značajnu promenu u uslovima globalne krize. Oni navode kako od početka pandemije, s jedne strane, mogućnosti za bavljenje aktivnostima u slobodnom vremenu bivaju značajno redukovane, dok, s druge strane, povećanje obaveza u domenu studiranja smanjuje vreme za aktivnosti odmora i razonode. Na osnovu toga autori su zaključili da „zaokret u praksama slobodnog vremena i u njihovom vremenskom rasporedu, kao i percepcija vremena i aktuelno upravljanje vremenom, očigledno remete uobičajeni studentski život” (Marques & Giolo, 2020, p. 346).⁵ Vrlo je verovatno da prelazak na onlajn studiranje na sličan način utiče i na studente andragogije. Ipak, iskazi te grupe ispitanika govore u prilog percepcije povećanja slobodnog vremena, pre nego njegovog smanjenja usled povećanih obaveza. To se vidi iz sledećih opisa: „*Onlajn nastava mi je donela dosta slobodnog vremena da se posvetim sebi, aktivnostima koje volim uprkos ograničenim uslovima*”; „*Prvi put posle dužeg vremena imala sam dovoljno slobodnog vremena za sebe. U toku prepodneva radila sam zadatke za fakultet, a popodne sam odmarala i to mi je značilo jer smo do sada zbog predavanja i obaveza na fakultetu imali malo vremena da se posvetimo sebi.*” Očigledno je da je za tu grupu studenata lakše da organizuju slobodno vreme kada se nastava odvija onlajn i postalo je moguće da obaveze

⁵ “The shift in leisure practices and timings, as well as perception of time and actual time management, are clearly disrupting normal student life” (Marques and Giolo, 2020, p. 346).

završavaju od kuće. U ovom slučaju, onlajn nastava se doživljava u terminima uštede vremena, koje se inače gubi, kako se može pretpostaviti, u putu od mesta stanovanja do Fakulteta ili eventualno na predavanjima koja studenti ne percipiraju kao korisna, a koja u onlajn nastavi eventualno mogu da izbegnu ili da rade istovremeno sa drugim aktivnostima.

Ponovo, kao što je već pokazano, neki/neke od njih to „novo” slobodno vreme koriste uspešno, što ilustruje sledeća studentkinja kada kaže: *„Bez obzira što nismo fizički imali obavezu da budemo na fakultetu, i dalje sam sve obaveze shvatala kao obaveze i nije mi nimalo bio problem da izvršavam zadatke. To mi je čak i pomagalo da bih ostala psihički čitava, što se nadovezuje na osećaj produktivnosti koji sam spomenula, jer mi je taj osećaj veoma bitan da bih se osećala dobro, ne samo u ovoj situaciji već generalno.”* Drugi/druge, ipak nisu toliko uspešni: *„Mislim da te prednosti [koje je donela onlajn nastava u pogledu veće raspoloživosti slobodnog vremena] nisam u potpunosti iskoristila, iako sam bila veoma optimistična na početku realizacije onlajn nastave.”*

Iako to nije eksplicitno izgovoreno, ti iskazi istovremeno ukazuju i na odnos slobodnog i obaveznog vremena. Pre svega, oni se jasno razlikuju i slobodno vreme je u nekoj vrsti zavisnog odnosa. Kada se govori o njemu, uvek je to iz ugla obaveznog. Bez obaveznog vremena kao da slobodno vreme ne postoji. Ono se definiše u odnosu na obavezno i samim tim je njegova suprotnost. Ta dihotomija nije neoubičajena u studijama slobodnog vremena, štaviše, karakteristična je za modernističke poglede na slobodno vreme, formirane u uslovima savremenog kapitalizma (Nikolić Maksić, 2015).

To istovremeno pokazuje da neoliberalni diskurs utiče na stavove i poglede ispitanika na slobodno vreme. Sa aspekta slobodnog vremena posmatrano, ono se u takvom diskursu doživljava kao sekundarno, kao nešto što dolazi nakon onoga što je primarno, a to su posao i ostale životne obaveze (Nikolić Maksić, 2015). Prema takvim pogledima, slobodno vreme se najčešće tretira kao nešto što direktno doprinosi sferi obaveza i dobija krajnje instrumentalnu ulogu. Kao da je u službi ostvarivanja radnih zadataka i doprinosi njihovom efektivnom obavljanju i efikasnosti. Ono nam omogućava opuštanje, odmor i obnovu energije, kako bismo, tako opravljani, mogli da se vratimo onome što je nužno i neophodno. S obzirom na to da je onlajn nastava uticala na promenu u percepciji vremena i donela višak slobodnog, ta raspoloživost vremena je, prema navodima studenata i studentkinja, ujedno donela i obavezu da se takvo vreme pametno i produktivno iskoristi.

Pritom, slobodno vreme se definiše kao vreme za sebe. Pretpostavka je da se obaveze opažaju kao nešto što ima instrumentalnu vrednost, dok je slobodno vreme poželjno samo po sebi. Ipak, ne deluje ni da je slobodno vreme sasvim oslobođeno instrumentalnosti. To znači da kada postoji višak vremena, mi ga

možemo koristiti za sebe, ali je u tom slučaju poželjno da ono bude produktivno. U odnosu na te nalaze, zanimljivo bi bilo ispitati značenje slobodnog vremena koje ono ima za studente da bi se moglo preciznije uvideti da li se tokom vanredne situacije slobodno vreme više doživljava kao prost protok vremena, ili beg od svakodnevnice ispunjene anksioznošću zbog novonastale situacije, ili više u intrinzičnom smislu (poželjno samo po sebi, kao vreme za razvoj i kreativnost), ili ipak kao vreme za obnovu energije, kao što je u njihovim odgovorima indirektno naznačeno (Nikolić Maksić, 2015, 2016; Watkins, 2008, 2010). To ostaje za neka detaljnija i buduća istraživanja odnosa slobodnog vremena i obrazovanja.

3. Onlajn studiranje modifikuje percepciju slobode (izbora) u slobodnom vremenu.

Jedan od konstitutivnih elemenata slobodnog vremena je percepcija slobode izbora (videti više o tome u Nikolić Maksić, 2009; 2015). To znači da u manje ili više svakom opisu slobodnog vremena postoji osećanje da imamo slobodu da biramo kako ćemo ga koristiti. U situaciji kada se odjednom sve vreme provodi kod kuće, ispostavlja se, nije lako odrediti koje vreme je slobodno, a koje nije. Iz odgovora ispitanika je vidljivo da vlada izvesna zbunjenost, kao da treba znati gde počinju i gde se završavaju granice, koje su sada zamagljene. Usklađivanje onlajn studiranja i slobodnog vremena podrazumeva razumevanje jednog i drugog u novonastalim uslovima, budući da njihov odnos karakteriše međuzavisnost. Iako se slobodno vreme često definiše u odnosu na obaveze (Nikolić Maksić, 2009), sada to postaje intenzivnije, što pokazuje sledeći iskaz: „*Rekao bih da je bilo momenata kada su me baš opterećivale onlajn obaveze, a bilo je trenutaka i kada su mi baš bile potrebne.*”

Eksplicitnija u tome zašto su druge obaveze potrebne bila je sledeća studentkinja: „*Kada su u pitanju organizacija i slobodno vreme, ja lično sam nakon ovog iskustva shvatila u kojoj meri mi nedostaje fakultet. Tako mi je bilo teško da se organizujem i uklopim obaveze jer su mi fakultet i čitaonica bili neki glavni orijentiri u organizaciji od kada studiram.*” Slobodno vreme se doživljava u terminima slobode, ali nikada apsolutne, sloboda je u ovom kontekstu uvek relativna (Kačavenda Radić, 1989; 1991). Slobodno vreme se doživljava u odnosu na nešto, a to nešto ga stavlja u određen kontekst i daje mu okvir. Interakcija slobode i ograničenja predstavlja okvir za ličnu percepciju slobodnog vremena. Nedostatak ograničenja ruši taj okvir i modifikuje percepciju slobodnog vremena, što ilustruje sledeći iskaz: „*U početku sam neometano uspevao da uklopim obrazovanje i slobodno vreme. Ali kao što sam u prethodnom odgovoru napisao, kako je vreme odmicalo, počeo sam da se gubim. Kao da ima previše slobodnog vremena, previše sam počeo da se 'opuštam'. Klasične*

obaveze i životne navike su počele da mi nedostaju.” Sloboda se sada, u novim uslovima života, doživljava kao svojevrсна prepreka. Slobodan izbor postaje opterećenje, problem koji treba rešiti. Kao da više ne važi „slobodna sam da biram (između ponuđenih opcija)” već pre „biram da budem slobodna/slobodan (u skladu sa mogućnostima). S jedne strane, sloboda se mora zaslužiti, dok se, s druge strane, ona mora i opravdati – treba je pametno iskoristiti, verovatno dobrom organizacijom i većtim upravljenjem vremenom, kao i pažljivim odabirom aktivnosti koje će nam najviše koristiti (za odmor, za razonodu ili za lični razvoj).

Sve to važi i za one studentkinje i studente koji nisu imali poteškoće u organizaciji vremena: „*Što se tiče same onlajn nastave, nisam je ni osetila jer dosta vremena provodim radeći onlajn pa mi je to više deo svakodnevice. Naravno, veliko je pitanje da li bi tako bilo da nije bilo vanredne situacije; mislim da bi svi više cenili i drugačije gledali na onlajn nastavu da smo mogli da ispunjavamo neke svakodnevne aktivnosti (posao, sport...).*” Kako se u iskazu objašnjava, deluje da bi organizacija vremena, iako nije teška, bila lakša da postoje „orijentiri”.

Slobodno vreme se definiše kao – sve vreme. Nedostatak spolja nametnutih okvira uslovljava da se vreme percipira mahom kao – slobodno. O tome govore sledeća dva iskaza (od kojih jedan otkriva teškoće u oraganizaciji, a drugi ne): „*Jako mi je bilo teško da uklopim obrazovanje i slobodno vreme, u trenutku kada mi slobodno vreme predstavlja praktično svaki dan – ceo dan*” i „*Tokom čitavog vanrednog stanja različite aktivnosti vezane za fakultet su bile svakodnevnne i veoma su mi značile jer su mi pružale osećaj produktivnosti i aktivnosti. Inače smatram da izuzetno dobro umem da organizujem vreme, što se pokazalo i sada kada je sve vreme ‘slobodno vreme’ – bez poteškoća sam umela da odredim kada je vreme za rad, a kada je vreme za neke druge aktivnosti.*”

Osećaj da je sve vreme slobodno čini da se studenti osete odgovornim za organizaciju vremena, a upravljanje vremenom postaje ili izvor velike frustracije ili izvor zadovoljstva postignućem, odnosno doživljaj produktivnosti u slobodnom vremenu. Reč je zapravo o prividu slobode jer se slobodnom vremenu pripisuju sve one osobine koje se primarno tretiraju kao njegova suprotnost – slobodno vreme je u postkapitalističkom diskursu takođe objekat upravljanja, postizanja produktivnosti i dostizanja poželjnih ishoda.

Diskusija

Rezultati istraživanja ukazuju na to da studenti usklađivanje slobodnog vremena i onlajn studiranja posmatraju kroz prizmu neoliberalnog koncepta obrazovanja. Dihotomija koja se pravi između slobodnog vremena i obaveze studiranja samo je

jedna od mogućih perspektiva i pogleda na njihov odnos. Posmatrano sa aspekta slobodnog vremena, ona oslikava modernistički diskurs, u kome je slobodno vreme individualni poduhvat, obeležen slobodom izbora u odnosu na vreme i aktivnosti, a vođen ličnim porebama i osećanjem zadovoljstva (Nikolić Maksić, 2015; Shir-Wise, 2019). Iako dominantan i danas, u postkapitalističkom društvu, takav diskurs ipak značajno redukuje jedan vrlo složen fenomen kao što je slobodno vreme, svodeći ga prosto na objektivne pokazatelje (vreme i aktivnosti) i subjektivni aspekt u smislu pozitivnog afekta (osećanje zadovoljstva). Postmoderni pristupi razmatranju slobodnog vremena ukazuju na to da je potreban svojevrstan zaokret koji podrazumeva otklon od individualizma ka socijalnom povezivanju (Rojek, 1995, 2010; Nikolić Maksić, 2015; Matusov, 2020).

Osavremenjen koncept dokoličarskog obrazovanja⁶, u tom smislu, podrazumeva takvo obrazovanje za slobodno vreme čije su glavne karakteristike aktivitet i kreativnost. Zato bi svaki pristup dokoličarskom obrazovanju trebalo da se zasniva na principima aktivne participacije i kolaborativne kreativnosti (Kjølørød, 2018; Son et al., 2020). Nije reč o posebno organizovanim obrazovnim oblicima već se dokoličarsko obrazovanje može odvijati u svom elementarnom obliku u bilo kom obrazovnom poduhvatu, pa i u formalnom obrazovnom sistemu. Ono bi značilo osnaživanje studenata za preuzimanje odgovornosti i inicijative za kolektivno (grupno) promišljanje obrazovanja, što obuhvata i odnos prema vremenu, pa i odnos slobodnog i onog koje se ne doživljava kao takvo. Samo onlajn obrazovanje time dobija humanističku notu i ne predstavlja samo ispoljavanje i primenu veština već i promišljanje načina na koji se odvija, kao i kontekst u kome se odvija. Odnos prema vremenu je deo učenja i razmatranja procesa obrazovanja, a u demokratski zasnovanom obrazovanju, ono podrazumeva glas svih učesnika. Taj glas nije samo njegovo puko ispoljavanje već je reč o kreativnom procesu kolektivne izgradnje zajedničkog dokoličarskog obrazovanja. To znači napuštanje tradicionalnog pristupa zasnovanog na poznatim modelima dokoličarskog obrazovanja, gde se obrazovanje oblikuje prema sadržaju koji se unapred planira i organizuje na osnovu utvrđenih obrazovnih potreba (Datillo, 2008; Dieser, 2013). U takvim modelima, upravljanje vremenom je upravo jedan od čestih i značajnijih modula. Umesto toga, kao poželjan vid, predlaže se projektno zasnovano dokoličarsko obrazovanje (Samhdal, 2000; Dieser, 2013; Nikolić Maksić, 2015), koje promovise kolaboraciju, agensnost i kreativno stvaranje (Nikolić Maksić, 2022). Takvim pristupom se ne uči šta je upravljanje vremenom i ne stiče veština njegovog upravljanja već se u kolaborativnom procesu preispituju značenja

⁶ Dokoličarsko obrazovanje je obrazovanje koje se tiče slobodnog vremena, bilo da je reč o obrazovanju koje se dešava u slobodnom vremenu ili onom koje se organizuje za slobodno vreme. Termin dolazi od reči dokolica, koja se ovde koristi kao sinonim za slobodno vreme.

vremena i obrazovanja. Takvo obrazovanje nije više u službi podržavanja neoliberalnog koncepta i održavanja postojećeg stanja već promovise promenu i razvoj.

Zaključak

Nastava na daljinu onlajn putem uslovila je brisanje jasnih granica između slobodnog vremena i obrazovanja, što je uslovalo situaciju dezorijentacije i redefinisavanja njihovog odnosa. U isti mah, prelazak na onlajn studiranje je produbio dihotomiju i napravio još veći jaz između obrazovanja i slobodnog vremena u domenu percepcije studenata. To se vidi u tome kako ispitani studenti i studentkinje koncipiraju i jedno i drugo.

- Onajn studiranje je lična odgovornost svakog pojedinca i tretira se kao obaveza, za koju je potrebna dobra organizacija vremena.
- Prelaskom na onlajn nastavu slobodno vreme je postalo – sve vreme, koje se doživljava kao vreme za sebe i koje je potrebno da bi se obnovile snage i kapaciteti za studiranje i učenje.

Rezultati ukazuju na potrebu obrazovanja za slobodno vreme, kao vida obrazovne intervencije u vanrednim situacijama, ali i više od toga. Andragoško proučavanje slobodnog vremena može da predstavlja snagu koja podriva nehumane uslove življenja u savremenom kapitalizmu. Samo obrazovanje za slobodno vreme treba da obuhvati i produbljivanje svesti o sebi u slobodnom vremenu i ličnim potrebama. To, međutim, nije dovoljno. Treba dekonstruisati neoliberalni diskurs, uticati na pomeranje sa individualizma ka ličnom osnaživanju za razumevanje savremenih uslova života, aktiviranjem pojedinaca za kritičko promišljanje stvarnosti i socijalnim osnaživanjem za grupno kreiranje sopstvenih života – kako u slobodnom vremenu, tako i putem obrazovanja i učenja.

Reference

- BULAJIĆ, A., NIKOLIĆ, T., & VIEIRA, C. C. (2020). Introduction: Contemporary World and Adult Learning and Education. In A. Bulajić, T. Nikolić & C. C. Vieira (Eds.), *Navigating through Contemporary World with Adult Education Research and Practice* (pp. 9–30). Belgrade: Institute for Pedagogy and Andragogy, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia, ESREA – European Society for Research on the Education of Adults, Adult Education Society, Serbia.
- CHEN, I-S. (2020). Turning home boredom during the outbreak of COVID-19 into thriving at home and career self-management: the role of online leisure crafting.

- International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 32(11), 3645–3663. <https://doi.org/10.1108/IJCHM-06-2020-0580>.
- DATILLO, J. (2008). *Leisure Education Program Planning: A Systematic Approach* (3rd ed.). State College, PA: Venture Publishing, Inc.
- DAVIES, B., & BANSEL, P. (2007). Neoliberalism and education. *International Journal of Qualitative Studies in Education*, 20(3), 247–259. <https://doi.org/10.1080/09518390701281751>.
- DIESER, R. B. (2013). *Leisure Education: A Person-Centered, System-Directed*. *Social Policy Perspective*. Urbana, IL: Sagamore Publishing.
- EDWARDS, R. & USHER, R. (1997). All to Play for? Adult Education, Leisure and Consumer Culture. *Studies in the Education of Adults*, 29(1), 68–81.
- FLEMING, T. (2010). Neoliberalism: The implications for lifelong learning and adult education. (Position Paper for EdD Module NUI Maynooth). Retrieved from http://www.tedfleming.net/publications_2.html.
- GALLISTL, V., & NIMROD, G. (2019). Online leisure and wellbeing in later life. In S. Sayago (Ed.), *Perspectives on Human-Computer Interaction Research with Older People* (pp. 139–154). Cham: Springer.
- KAČAVENDA RADIĆ, N. (1989). *Slobodno vreme i obrazovanje*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- KAČAVENDA RADIĆ, N. (1991). *Refleksije o/i slobodnog vremena*. Beograd: Institut za pedagogiju i andragogiju, Filozofski fakultet.
- KIM, Y. J., CHO, J. H., & PARK, Y. J. (2020). Leisure Sports Participants' Engagement in Preventive Health Behaviors and Their Experience of Constraints on Performing Leisure Activities During the COVID-19 Pandemic. *Frontiers in Psychology*, 11, 3392.
- KJØLSRØD, L. (2018). *Leisure as source of knowledge, social resilience and public commitment: Specialized play*. London: Springer.
- KORUGA, N., & NIKOLIĆ, T. (2021). Promišljanje prostora kao osnova za transdisciplinarno istraživanje digitalnog obrazovanja. U V. Džinović, T. Nikitović (ur.), *XXVI naučna konferencija „Pedagoška istraživanja i školska praksa”, Kvalitativna istraživanja kroz discipline i kontekste: osmišljavanje sličnosti i razlika* (str. 44–47). Beograd: Institut za pedagoška istraživanja u Beogradu i Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- MARQUES, L., & GIOLO, G. (2020). Cultural leisure in the time of COVID-19: impressions from the Netherlands. *World Leisure Journal*, 62(4), 344–348.
- MATUSOV, E. (2020). *Envisioning Education in a Post-Work Leisure-Based Society: A Dialogical Approach*. Cham: Springer Nature.
- NIKOLIĆ MAKSIĆ, T. (2009). Self-koncept i obrazovanje odraslih u slobodnom vremenu. *Magistarska teza*. Beograd: Filozofski fakultet.
- NIKOLIĆ MAKSIĆ, T. (2015). Obrazovanje kao činilac kvaliteta slobodnog vremena odraslih. *Doktorska disertacija*. Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- NIKOLIC MAKSIĆ, T. (2016). How Do We Measure Leisure Meaning? – Leisure Education Research and Models. In A. Pejatovic, R. Egetenmeyer, & M. Slowey (Eds.),

- Contribution of Research to Improvement of Adult Education Quality* (pp. 213–223). Belgrade: Institute for Pedagogy and Andragogy, Faculty of Philosophy, University of Belgrade.
- NIKOLIĆ, T. (2022). Šta obrazovanje jeste, a šta može da bude? U Ž. Krnjaja, M. Senić Ružić, Z. Milođević (ur.), *Obrazovanje u vreme krize i kako dalje* (str. 119–124). Beograd: Društvo pedagoga Srbije i IPA.
- NIMROD, G., & ADONI, H. (2012). Conceptualizing e-leisure. *Loisir et Société/Society and Leisure*, 35(1), 31–56.
- ROJEK, C. (1995). *Decentring Leisure: Rethinking Leisure Theory* (Vol. 35). London: Sage.
- ROJEK, C. (2010). *The Labour of Leisure: The Culture of Our Time*. London: SAGE Publications.
- SAMDAHL, D. M. (2000). Reflections on the Future of Leisure Studies. Retrieved from http://funlibre.org/biblioteca2/docs_digitales/investigacion/reflections_on_the_future_of_leisure_studies.pdf
- SHIR-WISE, M. (2019). *Time, Freedom and the Self*. Cham: Springer International Publishing.
- SON, J., WEYBRIGHT, E., JANKE, M., & PAYNE, L. (2020). Evolving Societal Contributions of Leisure Education. In S. Kono, A. Beniwal, P. Baweja, K. Spracklen (Eds.), *Positive Sociology of Leisure* (pp. 239–257). Cham: Palgrave Macmillan.
- WATKINS, M. (2008). A Follow-up Study into Different Ways of Experiencing Leisure. *Annals of Leisure Research*, 11(1–2), 205–224.
- WATKINS, M. (2010). A Longitudinal Study of Changeability in Leisure Meanings. *Leisure Studies*, 29(4), 361–376.

Tamara Nikolić⁷

University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Serbia

Owning One's Time — Balancing Online Learning and Leisure⁸

Abstract: The aim of the paper is to present a part of the wider research with students of Andragogy at the Faculty of Philosophy in Belgrade as research participants, which concerned their experience of online learning in their formal education. Only one aspect of that relationship is presented within this paper—that which refers to balancing online learning and students' leisure. In the situation of a rapid transition to online learning, students were faced with the sudden need for redefining that relationship and found themselves in a situation to re-create their time, dedicated to both learning and their leisure. The analysis of their narratives reveals several significant discursive elements in the experience of leisure during the crisis situation caused by the Sars-Cov-2 virus pandemic, in relation to the experience of studying online. First of all, online studying is perceived as an obligation that requires the organization of compulsory and free time. In doing so, everyone is personally responsible for its own time management. Leisure comes as secondary to more important tasks, after learning and fulfilling obligations, while in the organization of time the major difficulty is the loss of the framework, which in this case is the transition to online learning environment.

Key words: distance learning, online learning, leisure, crisis situation (COVID-19 pandemic), higher education

⁷ Tamara Nikolić, PhD, is an Assistant Professor at the Department of Pedagogy and Andragogy at the Faculty of Philosophy, University of Belgrade (tamara.nikolic@f.bg.ac.rs).

⁸ The paper was written as part of the scientific-research project *Čovek i društvo u vreme krize (Man and Society in Times of Crisis)*, funded by the Faculty of Philosophy of the University of Belgrade.